

ŠE K TEORIJI BESEDNIH VRST, POSEBNO PREDIKATIVA

1. Novejše jezikoslovje pri nas¹ uveljavlja za slovenski knjižni zborni jezik 9 besednih vrst: 5 predmetnopomenskih (samostalniške, pridevniške, glagolske, prislovne, povedkovne), 3 slovnične (predložne, vezniške, členkove) in še medmet:²

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
človek	star	delam	daleč	všeč	na	in	le	oh
miza	gozden		jutri	kazno	iz	da	pač	cin
...	...		...	...	...	čeprav		švrk
jaz			tam	kako	vzdolž			
kdo	tak							
...								
dežurni								
ta ³								
...								

Te besedne vrste imajo tudi svoje besednozvezne (stalne in nestalne/sprotne) ustreznike, poleg tega pa še stavčne. Najprej besedne zveze:

I SAMOSTALNIŠKE

črno zlato
ptica pevka
sedež modrosti
vladar brez kraljestva
človek, ki se je izgubil
...
staro in mlado
ogenj in voda
ponižani in razžaljeni
to in ono
ti pa jaz pa židana marela

IV PRISLOVNE

lepo počasi
na veke vekov
po (vsej) sili
na debelo
lepo, da ni mogoče povedati
...
še in še
zlepa ali zgrda
nikoli in nikdar
tu in tam
tako ali drugače

II PRIDEVNIŠKE

dobrega srca
dober kot kruh
sit življenja
bel prebel
od hudiča
...
živ in zdrav
bodi stara bodi mlada
tak ali drugačen
živ ali mrtev
bolj živ kot mrtev

V Povedkovnikove

ne krop ne voda
živ in zdrav
po godu
pri srcu
malo čez les
...
nor na kaj

III GLAGOLSKKE

potegniti kratko
vršiti popravila
delati greh
dati vetra
gledati skozi prste
prostiti za odpuščanje
hoditi po prstih
biti bog in batina
biti zraven
biti tako

VIII Členkove

na videz
po vsej priliki
po mojem mnenju
čisto mogoče
brez dvoma
...
po vsej verjetnosti
po pravici

¹ Jože Toporišič: obravnave besednovrstnih vprašanj v Slovenskem knjižnem jeziku 1 (1965), 2 (1966), 3 (1967) in 4 (1970); Kratko oblikoslovje slovenskega knjižnega jezika, SSJLK, Informativni zbornik, 1974, 29–50; Samostalniška beseda, Linguistica XII/1972 (izšlo 1974), 301–314; Besednovrstna vprašanja slovenskega knjižnega jezika, JiS 1974/75, 33–39; Slovenske zaimenske besede, JiS 1974/75, 117–119; Esej o slovenskih besednih vrstah, JiS 1974/75, 295–395 (bilo napisano za komisijo mednarodnega komiteja za proučevanje slovnične strukture slovanskih jezikov in izšlo v ustreznem zborniku v Makedoniji); SS 1976 v oblikoslovju in nauku o frazah (besednih zvezah). – O frazeoloških vrstah prim. K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije, JiS 1973/74, 273–279.

² Ta delitev je po moji volji uveljavljena v F. Žagarja Našem jeziku 8, Založba Obzorja 1978, str. 72–73.

VII VEZNIŠKE

*kjub temu da
ne glede na to da
tudi če
če prav
potem ko
zato da
ne le – ampak tudi
tako – kakor tudi*

VI PREDLOŽNE

*s pomočjo
ob priliki
v svrho
iz razloga
po načinu
glede na
z ozirom na*

IX MEDMETNE

*bog nebeški
joj prejoj
strela gromska*

Ponazoritve stavčnih (tudi polstavčnih) zvez:

I SAMOSTALNIŠKE

*kar je res (je res)
česar se oči bojijo (to roke storijo)
da ne smem (si ukazala)
če boš to vedel (bo dovolj)
kaj se je zgodilo (nisem vedel)
ali je res (ni tako važno)
(Ni vedel) zakaj je to storil
hoteti napraviti vse najboljše je ...*

II PRIDEVNIŠKE

*(človek) ki je zgubil prepričanje
(misel) da ni več izhoda
(vprašanje) ali/če je res tako
(negotovost) kdo je vsega kriv
(on) ki je sam bil ljubi moj
(misel) zakaj je to storil
(človek) s čigar sinom si se srečal
(volja) napraviti vse po svoje*

IV PRISLOVNE

*kjer je sloga (je moč)
ko se je znočilo (je prišla megla)
čeprav vem (ti ne povem)
da bi jo spet videl (bi ...)
če pomislim nanj (me strese)
kot bi mignil (so vse pojedli)
ker sam nimam (ti ne morem pomagati)
sedeč za mizo (je bral časopis)*

V POVEDKOVNIKOVE

*(Leto je bilo) kot si ga je le želeli
(Ščuka je) kar je v gozdu volk*

VIII ČLENKOVE

*ne (to ni res)
da (tako je bilo)
strinjam se (da greste vstran)
oporekam temu (da bi bilo res)
prepričan sem (da je tako)
seveda.
se razume (da bom šel)
čisto mogoče je (da je tako)
po pravici povedano*

IX MEDMETNE

*oh,
juhuhu
dober dan
da bi ga vrag
strela vendar*

2. Zlasti pri mnogooblikovnem glagolu se ponuja v razmislek vprašanje, zakaj toliko oblik in kaj so v razmerju do drugih (v glavnem predmetnopomenskih) besednih vrst. Ali so morda le njihove delne množice?

V nekaterih primerih odgovor na zastavljeno vprašanje sloh ni težak: glagolnik je splošno priznано samostalniška beseda.⁴ – Deležniki (v našem pojmovanju, tj. kot besede, ki so lahko treh spolov in nastopajo v šestih sklonskih oblikah, načeloma tudi v treh številih) so gotovo pridevniške besede, le da temu ne ustreza opisni deležnik na -l (in enako »skri-

³ Stolpčna ureditev pri samostalniški besedi: prvotni (netvorjeni ali tvorjeni) samostalniki, nato zaimenski in na koncu izpridevniški konverzni; analogno pri drugih besednih vrstah. Pri povedkovnikih so na začetku samopovedkovniki nato tudi povedkovniki (zadnjim bi kazalo dodati še tip *tema*, *mrzaj*); pri predlogih so po razmiku nepravil.

⁴ Tisti iz glagolov, ki se vežejo s tožilnikom, so nasproti drugim glagolskim oblikovno zaznamovani tudi s spremembo vezave: *delati/delal/delam greh* – *delanje greha*.

ti« trpni opisni na -n/-t).⁵ – Kaj sta torej opisna deležnika, ki nimata sklonskih oblik razen imenovalniške za vsa tri števila? Odgovor: opisna deležnika⁶ sta predikativa (povedkovnika), tj. besedna vrsta, ki se da rabiti samo ob pomožnih glagolih kot povedkovo določilo. – Če pa povedkovnik določamo tako, nam je dan odgovor tudi na vprašanje, kaj je nedoločnik: povedkovnik, samo da ob drugih pomožnih glagolih, t. i. naklonskih (*moram oditi*) in faznih (*začnem peti*). Po konverziji (sprevrnitvi) pa nedoločnik nastopa tudi kot samostalniška beseda (*dobrega jesti in piti*, *Govoriti/Govor je eno*).⁷ – Tako nam ostaneta še namenilnik in deležje: recimo, da sta prislova:⁸ *Grem pomagat*, *Prepevajoč so šli skozi vas*. (Precej deležji so postali pravi prislovi: vsi na -e (ne tudi na -aje), od onih na -v(ši) pa npr. *skrivši*, *prihuliv* ipd.; da to niso deležijski prislovi, se vidi po tem, ker nimajo več glagolske vezljivosti.) Na ta način vse glagolske besede lahko razvrstimo v osnovnih 5 predmetnopomenskih besednih vrst:

I	II	III	IV	V
človek	star -a -o; -ega-e -ega	delam	daleč	yšeč
delanje	delajoč -a -e; -ega -e -ega		kupovaje	delal -a -o
(delati)	usahel -hla -o; -ega -e -ega		kupujoč	nabran -a -o
	bivši -a -e; -ega -e -ega		delat	delati
	seseden -a -o; -ega -e -ega		(vede) ⁹	
	nabran -a -o; -ega -e -ega		(skrivaj)	

To se z drugimi besedami reče, da se je neka pomenska besedna enota, ki jo imamo za prvotno glagolsko, usposobila za obstajanje tudi v drugobesednovrstnih oblikah, to pa zato, da je ustrezne posebne naloge le-teh sploh lahko (ali lažje) opravljala; res včasih tudi govorimo tako: glagolski samostalniki, glagolski prislovi – recimo torej še glagolski povedkovnik.

3. In če na glagolske oblike gledamo tako, se nam naenkrat zastavi vprašanje, ali nimajo tudi druge besedne vrste enakih možnosti, tj. da se pojavljajo enkrat v svoji prvotni obliki, vlogi in namembnosti, z obrazili pa se nato usposabljaajo za drugobesednovrstne vloge. Odgovor na zastavljeno vprašanje je pritrdilen. Oglejmo si to:

I	II	III	IV
I dom -a ¹⁰	staro -ega	delanje	zadostnost
II domač -a -e; -ega	star -a -o; -ega	delajoč -a -e; -ega	zadosten -tna -o; -ega
III domujem	starim	delam	zadostiti
IV domá	staro	delaje/delajoč/* -vši	zadosti
V (domá)	star -a -o	delal/-n -a -o	zadosti

V

I potreba -e

II potreben -bna -o; -ega

⁵ O tem primerjaj SS 1976, 298–299, paradigmatika glagolskih oblik. – Med pridevniške besede je uvrščen tudi opisni deležnik na -l v Slovenskem knjižnem jeziku 2, 1966, 186–187; seveda pa se to mnenje opira samo na imenovalniško spolsko in številsko pregibnost in je v tem posebnost.

⁶ V SS 1976 (str. 299) sem imenoval opisni deležnik tudi deležnik na -n/-t, kadar s pomožnikom tvori trpnik.

⁷ Mogoče bi se dalo zagovarjati tudi mnenje, da je nedoločnikova prva vloga samostalniška, v povedkovnik pa bi se sprevarčal po vzorcu *tema -e → tema (je bilo)*. Vendar je to dejansko malo verjetno: prim. *lepo govoriti = lep govor je eno* ...

⁸ K tej misli sem se deloma nagibal že v SKJ 2, 1966, str. 90, kjer piše: »Četrto skupino besed tvorijo nepregibne besede: prislovi, predlogi, vezniki, medmeti, nedoločnik, deležja, tj. nesklonljivi deležniki (*gredoč, grede, rekši*). Namenilnik lahko prištevamo k prislovu: *Grem domov (tja, kositi)*.« – Pozneje sem to plodno misel (na podlagi rokopisne kritike tega dela moje slovnice v zupuščini J. Šolarja) opustil, tako da se sedaj to mesto glasi tako: »prislovi, členki, predlogi, vezniki, medmeti, predikativi«. Pri glagolu pa so navedene vse t. i. ožje glagolske oblike: *delam -aj, -aje/ajoč, -ati, -at, -avši, -al -a -o in -an -a -o*.

⁹ Oblike v oklepaju so čisti, tj. samo izglagolski prislovi, druge oblike pa so glagolski prislovi.

¹⁰ Polkrepko tiskana enota je prvotna, izhodiščna.

III potrebujem

IV potrebno

V (po)trega

Pri glavnih predmetnopomenskih besednih vrstah (sam., prid., glag.) so možni prehodi v vse besedne vrste neposredno, pri stranskih (prisl., povdkn.) pa si besedne vrste med seboj pomagajo, pri čemer je zlasti ustrežljiv pridevnik (prim. *zadosten* → *zadostnost*, *potreben* → *potrebnost*, *poleg* → *potreba*).

Načeloma se lahko sprevačajo predmetnopomenske besedne vrste tudi v slovnične, zlasti npr. v neprave prislove: *konec -nca* → *konec vasi* itd. Sprevrženje v medmet, večinoma preko zvalnika, ki tudi ni drugo kot samostalnik v medmetni vlogi:¹¹ *ježeš* (in dalje *ježešna*). Tudi medmet se udeležuje teh sprevrženj, posebno v smeri glagola: *jav* → *javkati*, *ah* → *ahati*.

Nakazali smo le možnosti, podrobna raziskava bi pokazala obseg in pogostnost takih prehodov.

4. Posamezne besedne vrste opravljajo prvotno – in neprvotnobesednovrstne vloge [prvotne so: za samostalnik – osebek ali predmet; za pridevnik – prilastek; za prislov – prislovno določilo; za povedkovnik – povedkovo določilo; za glagol – povedek (ali njegova vez)] s pomočjo posebnih skladenjskih položajev in oblik. Za primer vzemimo samostalnik: imenovalniška oblika levo od glagola nakazuje prvotno vlogo (osebko), desno od njega pa povedkovno: *Janez je kovač*; ujemalni imenovalnik desno od samostalnika nakazuje prilastkovno vlogo (ptica *pevka*), to pa tudi v katerikoli obliki desno od samostalnika (hotel *Turist*, hotela *Turist*) – to je pridevniška vloga; neimenovalniški samostalniki desno od glagola so – kot rečeno – predmeti (bojim se *te vloge*, čudim se *tvojemu sovraštvu*, zazeblu *me je*), in sicer tudi v primeru, ko ima glagol s predlogom izraženo prehodnost (Vaš *hodi za* sosedovo → **zahaja* sosedovo; prim. *lazi za* sosedovo → *zalezuje* sosedovo), v drugih primerih pa je predložni samostalnik prislovno določilo, to tudi v tipih bilo je *lepega dne* ali *tiste dni* je bilo.

5. Konverzni (sprevrzni) prehodi v povedkovnik morajo biti dokazljivi, vsaj v nekaterih primerih oblikovno (formalno), sicer pa si jih razlagamo po sorazmernostnem načelu, z neko upravičenostjo celo s pomočjo drugega jezika, ki ima prehod formaliziran. Prim. za prvotni samostalnik: *In nato je bilo vsega konec* – *se je končalo* proti *Konec je bil lep*. Ali: *Tema je bila velika* proti *Bilo je zelo tema*.¹² – Da je pridevniška beseda v vlogi povedkovega določila dejansko povedkovnik, se deloma vidi že iz tega, da je v tem položaju možna samo nedoločna oblika tistih pridevniških besed, ki ločijo dve obliki, lepo pa se to vidi v nekaterih drugih jezikih, ki imajo povedkovnik oblikovno laže spoznat, npr. v nemščini, kjer imamo *ein schönes Haus/das schöne Haus* (in analogno za druge spole in števil), v povedkovnikovi vlogi pa samo *ein/das Haus ist schön* (*Häuser/die Häuser sind schön*).

Iz povedanega sledi, da je povedkovnik lahko spolsko in številsko določen ali pa ne: *Janez je danes tih* (*Ančka pa tiha*) proti *Janez/Ančka je danes tiho* (*molči*). To imamo tudi pri glagolu: *Jaz/Ti/Janez veliko govorim/-š/-o* (*sem/si/je veliko govoril -a -o*) proti *Veliko dežuje* (*je deževalo*). S tem razmišljanjem deloma popravljam svoje mnenje,¹³ da je povedkovnik nepregibna besedna vrsta, to pa v tem smislu, da je nepregibna v sklanjatvenem

¹¹ To misel bi vsekakor bilo treba še formalno dokazati.

¹² O vplivu povedka na samostalnik in pridevnik prim. I. Kozlevčar-(Černelič) prispevka O pomenskih kategorijah samostalnika v povedkovni rabi, JiS 1968, 11–15 in O pridevniku v povedni rabi, JiS 1969/70, 210–215.

¹³ Misel o povedkovniku kot posebni besedni vrsti se je postopoma uveljavljala v delih J. Toporišiča; V SSKJ se še zmeraj imenujejo prislovi.

in spregatvenem pogledu, ne pa nujno tudi v spolskem in številskem. Obenem je s tem odpravljena nenaravnost, da bi bilo povedkovnikov v primeri z drugimi besednimi vrstami v jeziku sorazmerno zelo malo. (Nedvomno mesto med povedkovniki pa zavzema tudi "prislov" *rad -a -o*, ki že s tem, da je možen samo v imenovalniku vseh števil, kaže, da gre za povedkovnik, ne pridevnik (ki bi se tudi sklanjal) in ne prislov (ki se ne pregiba ne po spolu ne po številu).¹⁴

Nepregibna oblika povedkovnika je srednjega spola (*Deževalo je = Temno je bilo*) v glavnem tedaj, ko ni osebkaj, ali pa je t. i. ničtega pregibanja (kar nam potrjujejo primeri kot *Film/Soseda mu je bil/bila všeč-ø_m/-ø_ž*). Taki primeri bi bili še *Ančka je tiho*, *Janez/Ančka lahko gre*, ravno na podlagi primera *Janez/Ančka rad/rada gre*.

Ali je kje formalni dokaz za misel, da bi bili vsi samostalniki v vlogi povedkovega določila (v imenovalniku ob glagolu *biti*) sprevrženi povedkovniki (torej ne samo v primerih, ko je to očitno že v slovenščini: *Bilo je tema/mraz*, ampak tudi v obliki *Bila je tema/Bil je mraz*)? – Tako je v grščini, ki v povedku rabi samostalnike brez člena, na kar je opozarjal že Hjelmsov¹⁵ kot na posebno oblikoslovno kategorijo.

Olga Gnamuš

Pedagoški inštitut pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani

KAKO POUČEVATI SKLADNJO V OSNOVNI ŠOLI¹

Da bi lahko odgovorili na ta vprašanja, je treba najprej povedati, kaj pomeni »obvladati« jezika. Če izhajamo iz govorne dejavnosti, potem je to nedvomno proces in zmožnost govorečega (poslušalca), da tvori povedi, ki jih še ni tvoril, in razumeva take, ki jih še ni slišal. To je tudi proces prevajanja pomena v izraz oziroma izraza v pomen. Vsi ti procesi potekajo po pravilih, ki se jih ne zavedamo, ker smo jih ponotranjili, in ki nas usmerjajo pri povezovanju besed v besedne zveze in povedi.

Jezikovne zmožnosti imajo dve sestavini, ki sta med seboj povezani: najprej je to zmožnost, da oblikujemo povedi po skladenskih vzorcih (jezikovna zmožnost), in potem je to zmožnost, da poved uporabimo (sporazumevalna zmožnost). Za upovedovanje enake pomenske podlage uporabimo v različnih govornih položajih različne povedi. V dvogovoru se stavčni skladenski vzorec uresničuje prek sobesedila: *Kje je Metka? Na vrtu. Kaj dela? Počiva. Zakaj? Ker je utrujena*.

V ekspresivno poudarjenem sporočilu bi tvorili naslednje povedi: *Metka je na vrtu. Počiva. Utrujena je*. V logično poudarjenem besedilu bi imela poved naslednjo zgradbo: *Metka počiva na vrtu, ker je utrujena* ali celo *Zaradi utrujenosti počiva Metka na vrtu*. Za ust-

¹⁴ Besedo *rad* so naši slovnici priročniki potikali na razna mesta ravno zato, ker ni na nobeno prav šla – je pač povedkovnik, zato ima svoje mesto.

¹⁵ Na to me je opozoril prof. Robert Hinderling iz Bayreutha.

¹ V ponazoritvenih primerih se to besedilo navezuje na prispevek O. Gnamuš, Izvor in funkcija samostalniškega izražanja, JiS, 1979/80, št. 6, str. 160–164.